

ТАРЫХЫЙ ТЕМАДАГЫ ДРАМАЛАРДЫ ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП ТЕХНОЛОГИЯЛАРЫ

Тилекова Назира Дүйшөбаевна,

*педагогика илимдеринин кандидаты, доцент, Батыралы
Сыдыков атындагы Кыргыз-Өзбек эл аралык университети,
Кыргызстан*

Аннотация. Кыргыз адабиятынын тарыхында элдин өткөн турмушун көркөм чагылдырган чыгармалар көп, бул мыйзам ченемдүү көрүнүш. Алар ар кандай жанрларда: поэзия, проза (повесть, роман) жана драмалык чыгармалар. Макалада жалпы билим берүүчү кыргыз орто мектептеринин жогорку класстарында тарыхый драмаларды өздөштүрүүнүн айрым өзгөчөлүктөрү тууралуу “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Ак боз ат” жана “Ажал ордуна” тарыхый драмаларынын мисалында сунуш кылынат. Мектептин шартында драманы сахналаштыруу боюнча жетекчиликке алына турган зарыл методикалык шарттар тууралуу айтылат.

Түйүндүү сөздөр: драмалык чыгармалар, тарыхый драма, сахналаштыруу, драмалык конфликт, диалог жана монолог.

СОВРЕМЕННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ ИЗУЧЕНИЯ ДРАМ НА ИСТОРИЧЕСКИЕ ТЕМЫ

Тилекова Назира Дуйшебаевна,

*кандидат педагогических наук, доцент, Кыргызско-
Узбекский международный университет им. Б.Сыдыкова,
Кыргызстан*

Аннотация. В истории кыргызской литературы достаточно много написано произведения на историческую тему, и это закономерное явление. Эти

произведения на историческую тему представлены в самых разных жанрах: поэзия, проза (повесть, роман) и драмы. В статье рассматриваются особенности освоения исторических драм на примере таких драматических произведений, как “Курманбек”, “Жаңыл Мырза”, “Ак боз ат” и “Ажал ордуна”. А так же предложены необходимые методические рекомендации по постановке драматических произведений в школьных условиях.

Ключевые слова: *драматические произведения, историческая драма, постановка сцены, конфликт в драме, диалог и монолог.*

FEATURES OF MASTERING HISTORICAL DRAMAS IN HIGH SCHOOL

Nazira Duyshebayevna Tilekova,

*Candidate of pedagogical Sciences, Associate Professor. Kyrgyz-
Uzbek International University named after B. Sydykov,
Kyrgyzstan.*

Abstract. *The history of Kyrgyz literature is replete with works on historical themes, and this is a natural phenomenon. These historical works are represented in a wide variety of genres: poetry, prose (stories, novels), and drama. The article discusses the features of the development of historical dramas on the example of such dramatic works as "Kurmanbek", "Zhanyl Myrza", "Ak boz at" and "Azhah Orduna". The necessary methodological recommendations for staging dramatic works in school conditions are also proposed.*

Keywords: *dramatic works, historical drama, stage setting, conflict in drama, dialogue and monologue.*

Мектептин тогузунчу, онунчу жана он биринчи класстарында төрт драма окутулат, алар: К.Жантөшевдин “Курманбек”, К.Маликовдун “Жаңыл мырза”, Ш.Садыбакасовдун “Ак боз ат”, Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна” драмалары.

Жанрдык табияты боюнча булардын алгачкы экөөсү фольклордун негизинде жазылганы менен, баары тарыхый драмалар. Жогорку класстын окуучулары болгонуна карабай драмалык чыгармаларды өздөштүрүүнүн өзү татаал, мында проза менен лириканы окуп үйрөнүүгө карата салыштырылып айтылып жатат. Муну белгилүү педагог, окумуштуу Б.Алымов өз учурунда мындай белгилеген: “Адам мүнөзү драмада эпостогудай сүрөттөлбөйт, адамдын кайгы-кубанычы лирикалык чыгармаларда таптакыр башкача берилет. Адам мүнөздөрү, турмуш окуялары драмалык чыгармаларда роман, повесть, аңгемелерге караганда бөлөкчө баяндалат. Драманын бөлөк чыгармалардан негизги айрымасы – анын сценада, сахнада жашашында. Ал сахнасыз, андан ажырап жашай албасын өз убагында Аристотель да айткан экен. Анын ою боюнча бул жанрдагы чыгарманын негизги бөтөнчөлүгү драманын мазмунун адамдардын жандуу кыймыл-аракети, сөзү, жаңдоолору түзгөнүндө. Буга байланыштуу драма бир нече сүрөттөрдөн, көрүнүштөрдөн турат” [2:176-177 бб.].

Өткөн кылымдын алтымышынчы жылдарында жазылган драмалар өтө курч коллизиялуулугу жана терең психологизми менен айырмаланганын айтууга болот. Мында адам тагдыры биринчи планга коюлуп, ал адептүүлүк менен ыймансыздыктын, боорукерлик менен таш боордуктун, чынчылдык менен алдамчылыктын, ичи тазалык менен арамдыктын, кенендик менен ичи тардыктын, айкөлдүк менен көрө албастыктын, чыныгы достук менен душмандыктын, нукура сүйүү менен жалгандын ортосундагы айыгышкан күрөш процессинде катаал сынактан өткөрүлүп, окуялардын курчуп чыңалганын, айрым учурларда кабылдоого оор болсо да моралдык жеңиш акыры адилеттик, чындык тарабында экендигин көрөбүз. Ушунда адам сценалык каарман жеке эле өзүнүн жашоосундагы идеялык каршылаштары, коомго жат көрүнүштөр менен күрөшпөй, өзү менен өзү күрөшүп, өзүндөгү оң жана терс сапаттардын, түшүнүктөрдүн кескин кагылышуулары жүрүп, анын жеңилип-жеңип, айрым учурда оор жаңылыштыгын мойнуна алууга аргасызданган жеке инсандык трагедиясы коомчулуктун сынына алып чыгылат. Драманын жаш муундарга, дегеле адам баласына тийгизген таасири, алардын инсандык жактан

калыптануусундагы мааниси, кошкон салымы өзгөчө экенине окурман-көрүүчү анын текстин тереңден талдап окуп, театр сценасында коюлушун көргөнүндө гана барып ынанат.

Драманы жогорку класстарда талдап окутууда окуучулардын көңүлүн андагы каармандардын сүйлөгөн сөздөрүнө, диалогдорго, алардын сцена-дагы кыймыл-аракеттерине буруу керек. “Окуучулар сабакта драманы тал-доо учурунда каармандар өздөрүнүн мүнөзүн, көз караштарын сүйлөгөн сөздөрү аркылуу берип жатканын баамдашы керек. Пьесада автордук позиция ачык байкалбагандыгынан улам спектаклди көрүп, андагы каармандардын диалогдоруна, монологдоруна, кыймыл-аракеттерине көз салып, анализ берип отуруп, драманын түпкү маңызын туюп билүүгө, окуянын жүрүшүн, ал жердеги мезгилдик жана мейкиндик катышты аңдап түшүнүүгө мүмкүн экендигин мугалим окуучуларга чечмелеп берүүсү зарыл” [3:204-205 бб], - дейт, педагогика илимдеринин доктору, профессор С.Т.Батаканова.

К.Жантөшевдин “Курманбек” дарамасын өздөштүрүү ишине программа 4 саат убакыт караган. Мугалим ал саатардын кайсынысын кантип, кандай формада, мазмунда, кайсыл технологияларды пайдаланып өткөрөт, бул анын жеке чыгармачылыгынын иши. Ошентсе да ал кыйшаюусуз жетекчиликке ала турган маселелер бар, алар: Драма жазылган тарыхый мезгилге, андагы социалдык абалга жалпы мүнөздөмө берүү зарылдыгы; Элдик оозеки чыгармачылыктагы эпос жана анын негизинде жазылган автордук чыгарма (драма), булардын катышы, окшоштуктар менен айырмачылыктар; тарыхый драманын негизги идеясы – баскынчыларга каршы күрөш; драмадагы Атажуртка болгон сүйүү (мекенчилдик сезимдер), махабат жана чыныгы достук темаларынын ачылышы; ата менен баланын ортосундагы келишпестик, проблемалуу кагылышуулар; драмадагы конфликттер тууралуу кенен маалыматтарды берүү зарылдыгы; жоокерчилик замандын бөтөнчөлүк-төрүнүн пьесада көрсөтүлүшү; чыгарманын тилдик каражаттары; “Курманбек” тарыхый драмасынын кыргыз сахнасындагы тагдыры тууралуу фактылык кызыктуу маалыматтардын берилиши. Мына ушул багытта мугалим төрт саат бою аталган драма боюнча сабактарын жүргүзөт. Бир

нече күн же ай мурда аны сахнага коюу ишин да уюштурса болот. Драма толук өздөштүрүлүп бүткөндөн кийин мугалим окуучуларына “драмадагы конфликт” тууралуу адабий – теориялык маалымат бериши зарыл.

К.Маликов менен А.Куттубаевдин “Жаңыл Мырза” тарыхый драмасы да жогорудагыдай элдик оозеки адабияттын (эпостун) негизинде жазылган чыгарма. Драма ошол эле класска сунуш кылынып, буга да программа 4 саат караган. Мугалим аталган драма боюнча сабактарында төмөнкү маселелерди жетекчиликке алышы керек: Элдик поэманын сюжетине кайрылуу. Уруулук мамилелер үстөмдүк кылган доордо баатыр кыздын карама-каршылыктуу, драмалуу тагдырын, эли-жеринин азаттыгы үчүн, жеке аялдык намысы, зоболосу үчүн каармандык менен күрөшүүсүн көркөм чагылдыруу. Жаңыл менен Түлкү, алардын махабаты, шарт-жагдайга мамилеси, трагедиялуу тагдырлары. Катаал кара күчтөрдүн үстүнөн болгон элдин жеңишин даңазалоо, бийик патриотизмге ширелген дух, өткөн доордун жалпы колорити. Чыгарманын чыңалган драматизминин булагы – адилеттүүлүк менен кара өзгөйлүктүн тирешүүсү. Драманын сахнадагы өмүрү [1:28 б.].

Драма класста толук өздөштүрүлгөндөн кийин мугалим окуучуларына программада жок болгонуна карабай үйдөн “Жаңыл Мырза” эпосун окуп келүүлөрүн тапшырма кылат.

Ушул эле класста драматург Ш.Садыбакасовдун “Ак боз ат” тарыхы драмасы окутулат, буга да 4 саат убакыт каралган, мугалим кармана турган маселелердин багыттары булар: Драмадагы көрсөтүлгөн турмуштун көп кырдуулугу, ага тарыхый окуялардын жана элдик уламыштын негиз кылынышы. Жоокерчилик замандын каары, адамдардын жашоо образы, психологиясы. Сырткы жана ички душмандар менен күрөш – драманын башкы конфликти. Биймандуулук проблемасы жана анын айланасындагы талаштар. Бийлик үчүн күрөш. Аялдын образы. Ат – адамдын канаты. Драманын тил байлыгы, каармандардын диалогдук речи. “Ак боз аттын” сахнадагы тагдыры [1:30 б.].

Ушуну менен окуучу бир жылдан кийин, онунчу класска барып Ж.Турусбековдун “Ажал ордуна” тарыхый драмасын өздөштүрөт. Буга чейин

мугалим күн мурдатан белгилүү адабиятчы М.Борбугуловдун “Тарыхый драма жөнүндө бир – эки сөз” деген кенен макаласын карап чыкканы туура болот. Ошол төрт саатта ал мына бул багытта иш алып барганы сунуш кылынат: “Ажал ордуна” драмасы - кыргыз адабиятындагы тарыхый революциялык темада жазылган алгачкы чыгарма. Драмадагы негизги кагылыш. 1916-жылдагы кыргыз элинин улуттук-боштондук көтөрүлүшү - драманын негизги темасы. Чыгармадагы негизги идея – ажал ордуна өмүр берген төңкөрүштүн зарылдыгы. Драманын сюжети: элдик көтөрүлүштүн планын талкуулоо, орус, казак солдаттар менен кармаш, элдин жеңилиши, Ысыккөл менен коштошуу, Кытай жерине качуу, бөтөн жерде кор болуу, тууган жерге кайтып келүү. Искендер, Бектур, Зулайка жана бийлик өкүлдөрү Максүт, Алымбай, Учей-Фулардын образы жана алардын ортосундагы конфликт. Драманын тилдик чеберчилиги [1:36 б.]. Сабактын соңунда “диалог жана монолог” тууралуу адабий – теориялык маалымат бериши керек, булар боюнча чакан эссе жазуу тапшырмасы берилет.

Драмалык чыгармалар сахна үчүн жазылаарын, сахнасыз ал жашай албашын эске алып, мугалим жогорудагы драмалардын бирин же экөөсүн мектептин эле шартында сахналаштырса болот. Ошондо гана окуучу бул чыгармаларды мыкты өздөштүргөн болот эле. Окуучунун кыргыз адабияты боюнча калыптана турган предметтик компетенцияларынын абалы да мына ушуга байланыштуу болоорун мугаоим унутпасын. Эгерде мугалимдин драманы сахналаштырып окутуу шарты (көңүлү) болсо, анда ал мына бул маселерди сөзсүз билиши кылынат:

1.Сахнада коюш үчүн тандалып алынган драма адабияттык жана сценалык жактан терең анализделет. Драма бүт окулуп чыгып, окуучулардын жөндөмдүүлүгүнө жараша ролдор бөлүштүрүлөт, ар бир окуучу өз текстин чыгармадан көчүрүп, оюнду коюуга байланыштуу үйгө зарыл тапшырмалар берилет.

2.Мындан кийин ролдордун үстүндө иштөө башталат: ар бир окуучу көчүрүп алган текстин жаттайт, аны өз сөзүндөй кылып сүйлөөгө жатыгат. Каармандардын психологиясынын өзгөчөлүгүн, кулк-мүнөзүн билип, анын

сырын ачууга аракеттенет. Диалогдо сүйлөшө турган адамы (партнеру) менен жандуу, ишенимдүү, жасалма эмес, табигый аңгемелешүүгө көнүгүп, текстти чын жүрөктөн, чын дилден өздөштүрсүн.

3.Театр тилинде «выгородка» деген термин бар. Бул болжолдуу жасалга деген түшүнүктү билдирет. Мындан кийин болжолдуу жасалгада иштөө башталат. Тигил же бул ролду аткарып жаткан окуучу бул учурда сахнада болуп жаткан окуяны дал эле турмуштук окуя катары кабыл алып, “жокту бардай кылып” сүйлөп жатканына өзүн да, сөгөнү да ишендирүүгө машыгат.

4.Жогорку жумуштардан кийин театр тилиндеги мезансценаларды түзүү иштери башталат. Драмадагы персонаждардын мүнөзүнө, сүйлөгөн сөзүнүн маанисине жараша аракет-кыймылдарды жаратуу, фантазиянын жардамы менен чыгармачылык ой жүгүртүп, табылган мезансценаларды жандандырып, ар бир сөздү сүйлөө убагында доош толкундары менен үн ыргагын туура пайдалана билүү. Мындай жумуш бир нече жолу кайталанмайынча, адатка айланып, калыптана койбойт.

5.Газета-журналдардан, илимий эмгектерден ролго тиешелүү материалдарды окуу зарылдыгы келип чыгат. Турмуштан, кинодон, сахнадан көргөндөрүн топтоштуруп, ошол ролду аткарууда аларды пайдалануу.

6.Адегенде ролдордун айрым сүрөттөрү менен көрүнүштөрү гана аткарылат. Акырында ал бүтөндөй драма боюнча баштан аяк кайталанат. Муну театр тилинде “прогон” деп коюшат.

7.Пьесага керектүү буюм-тайымдар, жасалгалар, кийимдер менен реквизиттер күн мурдатан даярдалат. Пьеса баштан аяк бир-эки ирет коюлуп бүткөндөн кийин, бүт жасалгалары: жарык, шоокум, музыка үндөрү менен кайрадан коюлат. Театр тили менен айтканда муну “сводный прогон” деп коюшат.

8.Мындан кийин пьеса бүт кийим-кече, грим, музыка ж.б. жасалга менен кадыресе көрсөтүлүп жаткандай абалга жеткирилет. Бул “генералдык репетиция” деп аталат.

9. Генералдык репетиция талкууланып, андагы кемчиликтер оңдолуп, пьесаны коюу үчүн акыркы даярдыктар өткөрүлөт.

10. Ошол генералдык репетициядан кийин оңдолуп, көрүүчүлөргө биринчи жолу тартууланган спектаклди “премьера” дейбиз. Дал ушул убактан ары карай драманын сахнада жашоо доору – экинчи өмүрү башталат.

Мектеп сахнасында тигил же бул драма коюлгандан кийин, ал спектакль боюнча көрүүчүлөрдүн конференциясы өткөрүлөт, анда атайы даярдалган окуучулар доклад, лекция окушат, кемчиликтер айтылып, драманын сценалык жагынан орун алган мүчүлүштүктөр четтетилет. Арийне, мектеп сахнасында спектакль даярдоо – кыйын иш. Ал бардык эле мугалимдин колунан келе да бербейт, ага бардык эле мугалимдин даярдыгы менен дарамети да жетпейт. Ошондой болсо да тынымсыз изденүү менен чыгармачылык иш өз натыйжасын бербей койбойт. Мисалы, драманы сахнада даярдоого арналган атайы программалар бар, мугалим аларды тапса болот.

Адабияттар:

1. Кыргыз адабиятынын программасы: жалпы орто билим берүүчү кыргыз мектептеринин V – XI класстары үчүн. Түз.: Байгазиев С., Муратов А. – Бишкек, 2017. – 56 б.
2. Алымов Б. Кыргыз совет адабиятын окутуу методикасы. – Фрунзе: Мектеп, 1984. – 210 б.
3. Батаканова С. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Монография. – Бишкек, 2010. – 204-205 бб
4. Борбугулов М. Адабият теориясы. – Бишкек, 1996. – 456 б.
5. Тилекова, Н.Д. Тарыхый темадагы драмаларды окутуунун заманбап технологиялары [Текст] / Н.Д. Тилекова // Эл агартуу. – Бишкек. 2022. №11-12. С. 2 - 5.

6. Тилекова, Н.Д. Классикалык чыгыш адабиятынын үлгүлөрүн интеграциялап окутуу [Текст] / Н.Д. Тилекова // Наука, новые технологии и инновации. – Бишкек. 2015. -№3. - С. 204 - 206.
7. Мадумарова М.К., Мадумарова Б.Т. Манас таануу предметин интеграциялап окутуунун мааниси. Известия вузов, № 7, 2014
<http://www.science-journal.kg/media/Papers/ivk/2014/7/ivk-2014-N7-91-92.pdf.pdf>.